

Archivariorum historicorumque magistra

Dr. Rani Boobally

Archivarium historicorumque magistra

Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő
70. születésnapjára

SZERKESZTETTE

Kádár Zsófia
Lakatos Bálint
Zarnóczy Áron

Magyar Levéltárosok Egyesülete
Budapest, 2013

A Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai 13.

A kötet az NKA támogatásával jelent meg.

A kötet kereskedelmi forgalomban nem kapható.

Az ünnepelt fényképét Várhelyi Klára (Róma) készítette.
A kötetben szereplő térképeket Nagy Béla (MTA BTK TTI) rajzolta.
A borító és a tördelés Abinéri Gábor munkája.

A borítón a közölt tanulmányokhoz tartozó képek részletei láthatók.

ISBN 978-963-87475-3-2

© A tanulmányok szerzői, 2013

Fotó © Várhelyi Klára, 2013

Szerkesztés © Kádár Zsófia, Lakatos Bálint, Zarnóczy Áron, 2013

Képmelléklet © a tanulmányok szerzői, 2013

Kiadja a Magyar Levéltárosok Egyesülete

www.leveltaros.hu

Felelős kiadó: Tyekvicska Árpád, elnök és Décsey Sándor, titkár

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. végezte.

Felelős vezető: Marosi Attila

Minden jog fenntartva.

Printed in Hungary

Tartalom

Köszöntő (KENYERES ISTVÁN)	11
Tabula gratulatoria	15
Előszó (KÁDÁR ZSÓFIA, LAKATOS BÁLINT, ZARNÓCZKI ÁRON)	19
Rövidítésjegyzék	21
 I. TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ, TÖRTÉNETI TOPOGRÁFIA, TÉRKÉPHASZNÁLAT	
BOLLÓK ÁDÁM: Magángondolatok temető, település és településtörté- net viszonyáról a 10–11. századi Kárpát-medencében	25
<i>Private Thoughts on the Relation between Cemetery, Settlement and Settlement History of Carpathian Basin in 10–11th centuries</i>	69
CSUKOVITS ENIKŐ: Magyarország helye Kelet-Európában. A <i>Descriptio Europae Orientalis</i> országleírásai	71
<i>The Place of Hungary in Eastern Europe. The Country Descriptions of the Descriptio Europae Orientalis</i>	82
TÓTH KRISZTINA: Tata és környéke településeinek történeti földrajza a 14. században	83
<i>Historical Topography of Tata and Its Region in the 14th Century</i>	101
LAKATOS BÁLINT: Lázár deák <i>Tabula Hungariae</i> -jának (1528) helyrajza és a késő középkori úthálózat	103
<i>Settlements on Lazarus' Tabula Hungariae (1528) and Late Medieval Road Network</i>	128

TRINGLI ISTVÁN: Oremus. Egy hegyaljai dűlőnév jelentése	129
<i>Oremus. Bezeichnung eines Flurnamens aus der Hegyalja Region</i>	142
TÓTH GERGELY: Meddig terjed Magyarország? Történelmi jogok és politikai realitások küzdelme Bél Mátyás <i>Notitiájában</i>	143
<i>What's the Extent of Hungary? Conflict of Historical Rights and Political Realities in Mátyás Bél's Notitia</i>	163
KULCSÁR KRISZTINA: Landgraf Ádám gondolatai a magyarországi utak javításáról	165
<i>Adam Landgrafs Gedanken über die Verbesserung der Post-Straßen und anderer Hauptweege im Königreich Ungarn</i>	188
REISZ T. CSABA: Külföldi mérnökök a magyarországi kataszteri felméréseknél	189
<i>Foreign Surveyors at the Cadastral Surveys in Hungary</i>	215
TÖRÖK ENIKŐ: Néhány kataszteri irattípus	217
<i>Einige Katastralunterlagen</i>	235
BERTÉNYI IVÁN: A Badacsony-hegy fontosabb helynevei a 20. században	237
<i>Wichtigere Ortsnamen des Berges Badacsony im 20. Jahrhundert</i>	242

II. FORRÁSKIADÁS ÉS TÖRTÉNELEM

BESSENYEI JÓZSEF: <i>Litterae ad Cameram exaratae</i> . A Magyar Kamarához intézett levelek, különös tekintettel a magyar nyelvűekre	245
<i>Litterae ad Cameram exaratae. An die Ungarische Kammer geschriebene Briefe mit besonderer Rücksicht auf Briefe in ungarischer Sprache</i>	255
TUSOR PÉTER: Pázmány pápai bullái és palliuma. (Adatok az esztergomi érseki szék 1616. évi római konzisztoriális betöltéséhez)	257
<i>Die päpstlichen Bullen und das Pallium von Péter Pázmány, Erzbischof zu Gran (1616)</i>	275

FAZEKAS ISTVÁN: Homonnai Drugeth III. György (1583–1620) familiárisainak jegyzéke 1622-ből. Adalék Tállyai Pál pályájához	277
<i>Die Liste der Familiaren von György III. Drugeth von Homonna (1583–1620) aus dem Jahre 1622. Ein Beitrag zur Laufbahn von Pál Tállyai, Übersetzer der Historiarum de rebus Ungaricis libri</i>	292
KÁDÁR ZSÓFIA: Dallos Miklós győri püspök életútja és végrendelete (1630)	293
<i>Life Career and Testament (1630) of Miklós Dallos Bishop of Győr</i>	327
KALMÁR JÁNOS: A horvát végvidékre vonatkozó tervezet az 1670-es évekből	329
<i>Ein das kroatische Grenzgebiet betreffender Vorschlag aus den 1670-er Jahren</i>	343
 III. TÖRTÉNELEM ÉS TÖRTÉNETI SEGÉDTUDOMÁNYOK	
NAGY BALÁZS: Luxemburgi IV. Károly önéletrajza: szövegtani és forráskritikai megközelítések	347
<i>Autobiography of Charles IV of Luxemburg: Textual and Source Critical Approaches</i>	357
E. KOVÁCS PÉTER: Zsigmond király itáliai itineráriuma (1412–1414 és 1431–1433)	359
<i>Itinerary of King Sigismund of Luxembourg in Italy (1412–1414 and 1431–1433)</i>	389
KÖRMENDI TAMÁS: Dalmácia címere a középkori magyar királyok heraldikai reprezentációjában	391
<i>The Coats of Arms of Dalmatia as a Part of the Heraldic Representation of the Hungarian Kings in the Middle Ages</i>	408
PÁLFFY GÉZA: Rendkívüli források a horvát nemzeti szimbólumok történetéhez. Horvátország zászlajának legkorábbi ábrázolásai a 16–17. századból	409
<i>Extraordinary Sources for the History of Croatian National Symbols. The Earliest Portrayals of the Flags of Croatia from the 16th and 17th Centuries</i>	432

DRASKÓCZY ISTVÁN: Henri Pirenne (1862–1935) magyarországi recepciója az 1894 és 1945 közötti időszakban	433
<i>Die Rezeption von Henri Pirenne in Ungarn zwischen 1894–1945</i>	451

IV. INTÉZMÉNY- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET

ZSOLDOS ATTILA: Üres honor	455
<i>Empty honor</i>	476
LACZLAVIK GYÖRGY: Várdai Pál esztergomi érsek egyházfői tevékenységének vázlata	479
<i>An Outline of the Activity of Pál Várdai, Archbishop of Esztergom</i>	500
SZÖGI LÁSZLÓ: Hanyatlás és átalakulás. A magyarországi peregrináció Mohácstól a 16. század végéig	501
<i>Decline and Change. Hungarian Peregrination from the Battle of Mohács to the End of the 16th Century</i>	520
MOLNÁR ANTAL: A horvát–szlavón rendiség és az oszmán Szlavónia	521
<i>The Croatian–Slavonian Estate System and Ottoman Slavonia</i>	538
DOMINKOVITS PÉTER: Szolgabírák és járásaik Sopron vármegyében, a 16/17. század fordulóján	541
<i>Stuhlrichter und ihre Bezirke im Komitat Sopron/Ödenburg zur Wende des 16./17. Jahrhunderts</i>	564
KENYERES ISTVÁN: A félharmincad 1635–1638-ban	567
<i>Der Halbdreißigstzoll, 1635–1638</i>	591
OBORNI TERÉZ – NAGY BÉLA: A hadviselés alól felmentett székely települések a 17. században	593
<i>Szekler Settlements Released from the Military Services in the 17th Century</i>	610

OROSS ANDRÁS: A magyarországi kamarák területi illetékessége a 17–18. század fordulóján	611
<i>Die für Ungarn zuständigen Kammern an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert</i>	628
MIHALIK BÉLA VILMOS: Egyházi adatok a Jászságról Heinrich von Kagineck német lovagrendi komtur 1703. évi vizitációs jelentésében	629
<i>Ecclesiastical Data about Jazygia in the Visitation Report of Heinrich von Kagineck, Landkomtur of the Teutonic Order in 1703</i>	644
GÉRA ELEONÓRA: Don Thomaso Raspassani, a vízivárosi „magyar” vikárius leleplezése	645
<i>Die Enthüllung von Don Thomaso Raspassani, dem „ungarischen” Vikar von Wasserstadt Ofen (Buda)</i>	671
TUZA CSILLA: A céhes intézmény kereteinek bomlása: az 1761-es cégrendelet előzményei	673
<i>Die Auflösung der Rahmen der Zunftinstitution: die Prämissen der Zunftregelung 1761</i>	688
BORSODI CSABA: A herceg Esterházy-hitbizomány kismartoni uradalmának tisztviselői, alkalmazottai, szolgái 1770–1780 között	689
<i>The Officials, Personnel and Servants of the Eistenstadt/Kismarton Estate of the Prince Esterházy Entail (1770–1780)</i>	704
Bak Borbála munkásságának bibliográfiája (1961–2013) (összeállította: LAKATOS BÁLINT)	707
MELLÉKLET (képmelléklet Dominkovits Péter, Körmendi Tamás, Pálffy Géza és Török Enikő tanulmányaihoz)	I–XVI

E. KOVÁCS PÉTER

Zsigmond király itáliai itineráriuma (1412–1414 és 1431–1433)

A 15. századi magyar uralkodók itineráriumáról az utóbbi évek kutatásainak köszönhetően egyre többet és pontosabban tudhattunk. 1996-ban jelent meg Jörg K. Hoensh Zsigmond-monográfiája, aki az életrajz megírása mellett az uralkodó utazásait is összeállította.¹ Közel tíz év múlva vehettük kézbe Engel Pál és C. Tóth Norbert munkáját, akik önálló kötetet szenteltek Zsigmond király és a királynők (Mária és Borbála) vonulásainak.² Horváth Richárd, folytatva a sorozatot, Mátyásról és Beatrixról készített kiváló adattárat.³ Számos kisebb lélegzetű tanulmányban is találhatunk további utalásokat, de ezek felsorolásától most eltekintek, inkább tartalmilag idéznék egy régebbi cikkemből: soha nem készülhet olyan feldolgozás, amihez ne lehetne még egy adalékot csatolni, de arról soha senki se feledkezzen meg, hogy sokkal könnyebb a több ezer oklevélből levont következtetésekhez egy újdonságot hozzátenni, mint fordítva, nem beszélve arról, ha mindezt az „elengedhetetlen” szakmai gőggel és megvetéssel teszik. Az itineráriumok számos kérdésre választ adnak, de sokat nyitva is hagynak. Ezek megoldása nem csak a szerző feladata (ő már megtette a magáét), hanem annak, akinek éppen szüksége van bizonyos adatokra egy történeti kérdés megoldásához. Véleményem szerint az ilyen típusú adattárak egy alapproblémát mindig magában hordoznak: abban az esetben, ha az uralkodó a felhasznált források szerint huzamosabb ideig nem mozdult ki egy városból, az vajon azt jelenti-e valóban, hogy az adott idő alatt nem utazott sehová? Hangsúlyozni szeretném, hogy adatok hiányában ez egy megoldhatatlan probléma, és egy apró bejegyzés is megváltoztathatja az „otthonülő” királyról kialakított elképzelésünket.⁴

¹ HOENSH 1996.

² ENGEL–C. TÓTH.

³ HORVÁTH 2011.

⁴ E. KOVÁCS 2011.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az itineráriumokat érthető módon úgy állítják össze, hogy időrendi sorrendbe rakják a kiállított okleveleket. Ennek a logikus módszernek az alkalmazásával több probléma is felmerülhet. Az uralkodó megfordulhatott olyan helyen is, ahol éppen a kancellária nem dolgozott, vagy ha igen, nem maradtak fent a dokumentumok. Nem beszélve arról, hogy a megérkezés napja nem mindig esett egybe az adott helyen elsőnek írásba foglalt oklevél dátumával, és abban sem lehetünk mindig biztosak, hogy a diploma kiállításának valós helye minden esetben megegyezik a szövegben olvashatóval. Hallottam már olyanról is, hogy néhány adat elkerülte az összeállítás készítőjének a figyelmét, de ezeket a pótlásokat soroljuk be az utókorra hagyományozandó feladatok közé. Leszögezhetjük: tökéletes itineráriumot lehetetlen készíteni, de mielőtt veszne a hit, kijelentem, van némi remény. A kutatói szorgalom következtében „minden pillanatban” előkerülhet egy újabb oklevél és azonnal javulhat az adattár.

Zsigmond itáliai utazásának rekonstruálásakor nem az eddigi utat követtem, hanem a sokkal időigényesebb, de számomra érdekesebb megoldást választottam. Személyesen elmentem majdnem valamennyi helyre, ahol az uralkodó megfordult, elolvastam a korabeli krónikákat és az irodalmat, és ha volt, akkor a levéltárakban előkerestem a királyra vonatkozó dokumentumokat is. Szeretném hangsúlyozni: a bőségesnek tűnő forrásellátottság ellenére sem lehet tökéletesen feltárni és megírni Zsigmond itineráriumát. Jól tudom, hogy számos megoldatlan problémára nem tudtam választ adni az összeállításomban.⁵ Módszerem csak azért különbözik Ellen Widder metódusától, mert ő érthető módon – hiszen ebből a korból sokkal kevesebb levéltári anyag áll a kutatók rendelkezésére – döntő részben kiadott forrásokat használt, amikor összeállította IV. Károly itáliai utazásait.⁶ Én a 15. századdal sokkal szerencsésebb voltam, hiszen a Zsigmond-korról az olaszországi archívumokban és a könyvtárakban sokkal több forrás maradt fent, mint a 14 századból. Ugyan nem itinerárium, de fontos tanulmányt írt Enrico Lazzeroni III. Frigyes császár itáliai útjáról. Sajnos a cikkből csak töredékesen lehet összeállítani az uralkodó útvonalát.⁷ A császár 1468–1469 fordulóján újból járt Itáliában.⁸ Ezeket az adatokat is jelzem.

⁵ Ezeket minden alkalommal a lábjegyzetekben jelzem.

⁶ WIDDER 1993. IV. Károlynak a következő itáliai útjait ismerjük: 1331, 1333, 1336, 1337, 1340–1341, 1347, 1354–1355, 1368–1369.

⁷ LAZZERONI 1937. III. Frigyes 1452-ben volt Itáliában.

⁸ RAINER 1987, 183–190.

Az útvonal összeállítása a következő szempontok szerint történt:

1. Itália fogalmát tágabb értelemben használom. Gyakorlati szempontok miatt a mai Olaszország területét tekintem annak, tudva, hogy a kettő földrajzilag soha nem fedte egymást.

2. Érdemesnek tartottam azokat a helységeket is felsorolni, ahonnet Zsigmond és kísérete érkezett, vagy éppen távozott Itáliából.

3. Az itineráriumba a mai Svájc területére eső helységeket is felvettem, mert ellenkező esetben érthetetlené vált volna a király és embereinek Appennin-félszigeti mozgása.

4. Néhány alkalommal az útvonal megállapításához csak egy irat áll a rendelkezésünkre, de szerencsére az is előfordul, hogy úgy a megérkezés, mint az elindulás dátumára több forrást is ismerünk. Ebben az esetben az általam a legjobbnak tartott adatra hivatkozom.

5. Ha bizonyosnak is látszik, hogy Zsigmond akár több napot is maradt az adott helyen, ezt nem jelzem.⁹

6. A nagyon rövid tartózkodás azt is jelentheti, hogy az előző vagy a rákövetkező nap is ott aludhattak. Ezt csak akkor veszem figyelembe, ha mindez biztosan tudható.¹⁰

7. Számos alkalommal arra is van adat, hogy Zsigmond kimozdult egy olyan városból, ahol tudomásunk szerint hosszabb ideig tartózkodott. Ezt *dőlt betűvel* jelzem.

8. Annak ellenére, hogy a HOENSH 1996 és az ENGEL–C. TÓTH által használt forrásokot én is ismerem, kevés kivételtől eltekintve a fent említett két feldolgozásra hivatkozom.

9. Az itineráriumban szereplő helységneveket korabeli alakjukban (esetenként magyar névformában) adom, utána zárójelben a mai hivatalos helységnevet, ha ez különbözik a forrásokban található alaktól.

10. Ha egy településen belüli részről van szó / a után a településrész neve áll. Mai név esetében a párhuzamos más nyelvi hivatalos nevet tüntettem fel (például Dél-Tirolban, Svájcban).

⁹ Pl. Monterotondóból 1433. aug. 15-ről van adatunk. Biztosan tudjuk, hogy Zsigmond már 13-án elindult Rómából és a két város távolsága kb. 30 km. Ha nem is aznap, de aug. 14-én már bizonyosan meg kellett érkezniük. A több napos tartózkodás oka, hogy volt egy kisebb összetűzés a császár katonái és a városka lakói között. Zsigmond emberei között itt többen életüket veszítették. DRTA XI. 3.

¹⁰ Amikor Andrea Gattaro (Gatari) naplóját használom, akkor igen: GATARI.

11. Keresztet tettem minden olyan helynév mögé, ahol IV. Károly is megfordult. Ha egy városban többször is megjelent, oda annyi jel került annyiszor, ahányszor Zsigmond apja ott járt.¹¹

12. Hasonlóan döntöttem III. Frigyes esetében is, de a császárnál csillogot használtam.¹²

Az első itáliai utazás, 1412–1414

1412

okt. 26–nov. 8.	Zágráb (Zagreb) ¹³
nov. 13–nov. 19.	Bihács (Bihać) ¹⁴
nov. 24–nov. 25.	Modrus (Modruš) ¹⁵
nov. 27–nov. 29.	Brinje ¹⁶
dec. 7.	Cnizicza mellett ¹⁷
dec. 10–dec. 11.	Görz (Gorizia) ¹⁸ +
dec. 14.	Cividale ¹⁹
dec. 15–dec. 20.	Udine ²⁰ + + + +

¹¹ Nem adok külön jelzetet. Ellen Widder munkájából vettem az adatokat: WIDDER 1993, 389–472. A király két utazásánál előfordul, hogy mindkét alkalommal megfordult ugyanabban a városban. A IV. Károly császár tartózkodását jelző keresztet ebben az esetben mindig Zsigmond első itáliai utazásához tettem.

¹² Nem adok külön jelzetet. Enrico Lazzeroni tanulmányát használtam fel: LAZZERONI 1937, 271–397.

¹³ ENGEL–C. TÓTH, 95.

¹⁴ ENGEL–C. TÓTH, 95.

¹⁵ ENGEL–C. TÓTH, 95.

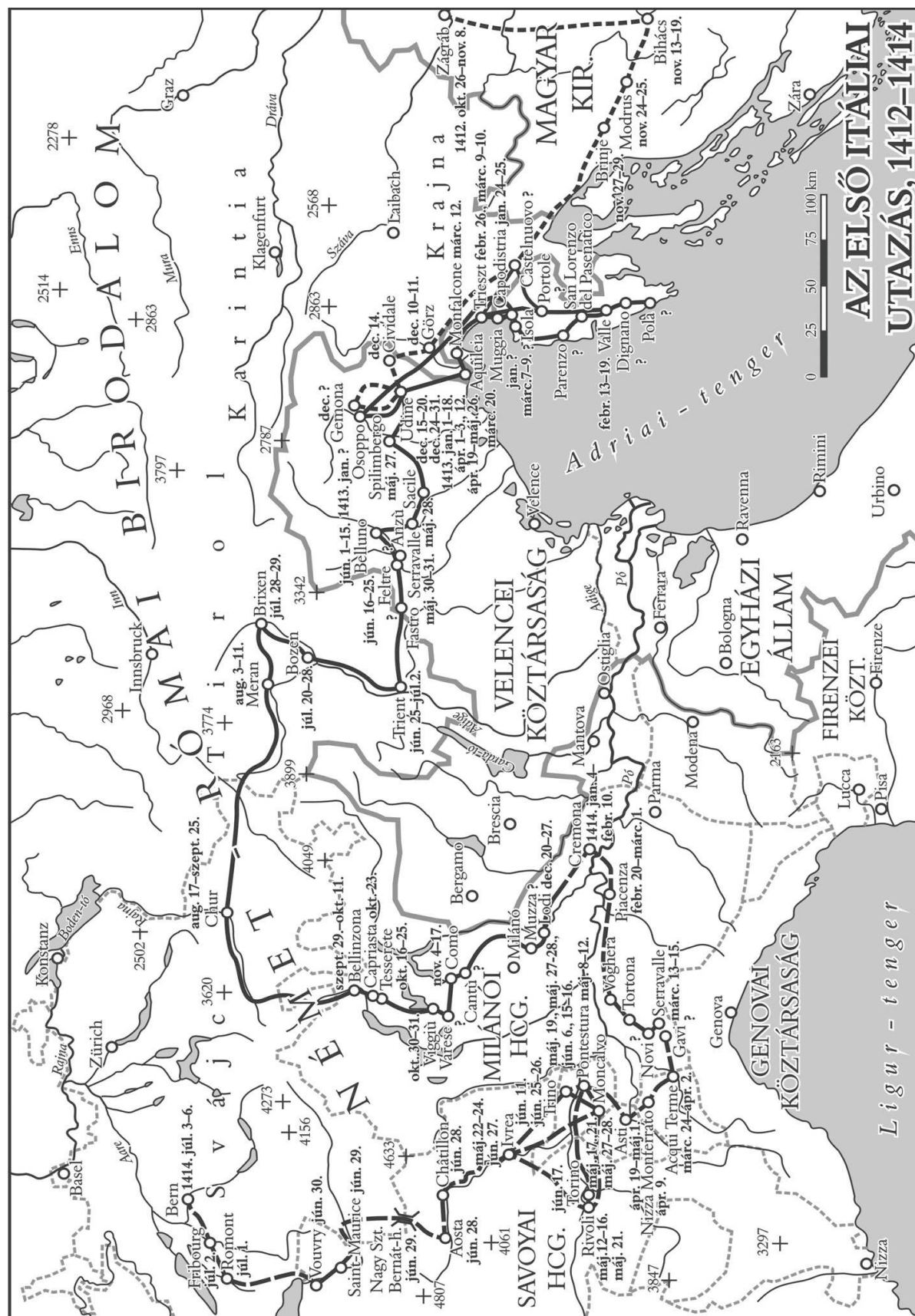
¹⁶ ENGEL–C. TÓTH, 95.

¹⁷ BBC. AAC, Lorenzo Orlandi, Pergamena e Documenti, busta 8., nr. 132. Zsigmond itt adott ki egy oklevelet. A szövegben ez áll: „in descensu nostro prope Novum Castrum in villa Cnizicza.” Annyit tudunk, hogy hegyes vidéken van, és mivel a király három nap múlva már Goriziába ért, nem lehet nagyon messze az előbb említett várostól. A levéltári palliumon Cniziza-ként oldották fel.

¹⁸ ENGEL–C. TÓTH, 95.

¹⁹ Giambatista Verici szerint dec. 14-én érkezett a városba. VERICI XIX. 81. Ezt a dátumot máshol is megtaláljuk, minden bizonnyal az előbb említett szerzőtől átvéve. Annali A, 248–250. Egy velencei krónika is megemlékezik, arról, hogy Zsigmond Cividaleban volt, sajnos pontos időpont nélkül. A következő bejegyzés dec. 16-ról van, tehát elképzelhető, hogy Giambatista Verici dátuma helyes. DOLFIN II. 158–159.

²⁰ Vincenzo Marchesi dec. 13-ra teszi Zsigmond érkezését Udinébe. MARCHESI 1884, 12. A jegyzetben Vincenzo Joppira hivatkozik: „Cronaca inedita di Quirino notaio. – Collezione Joppi.” Eddig nem leltem rá erre a forrásra Vincenzo Joppi hagyatékában.

dec. 20.	Savorgnano mellett a táborban ²¹
dec. ??	Gemona ²² + +
dec. 24–dec. 31.	Udine ²³

1413

jan. 1–jan. 18.	Udine ²⁴
jan. ?	Osoppo ²⁵

Ellenben az udinei levéltárban őriznek egy rövid szöveget, amit Quirino di Odorico Cerdone detto Merlico közjegyző írt. ASU, Archivio Notarile, busta 5135. Quirino di Odorico Cerdone detto Merlico 6. (1409–1417). Sajnos ebben sem találtam semmilyen utalást a fenti dátumra. A dec. 13-i érkezést mások is átveszik. PASCHINI 1955, 312. Vincenzo Joppi gyűjtésében ellenben találtam egy bejegyzést 1412. dec. 13-ról, amiből kiderül, hogy még csak készülődnek a király fogadására. Collezione Joppi, 688, 62r–v. Bonyolítja a helyzetet, hogy az első olyan ismert oklevéllel, amit Zsigmond a városban adott ki, problémák merülnek fel. A ZsO III. 3051. sz. irat dátumát a szerkesztők helyesen hibásnak ítélik, hiszen 1412. dec. 8-án Zsigmond még nem lehetett Udinében. Ők a logikusabb dec. 15-re datálják az iratot, és azt állítják, hogy a király ezen a napon vonulhatott be a városba. Ezt veszi át Engel Pál és C. Tóth Norbert is. ENGEL–C. TÓTH, 95. Magam is inkább a febr. 15-i érkezést tartom elfogadhatónak, de erre eddig csak közvetett bizonyítékom van Giambatista Verici fent említett adata mellett, aki szerint az uralkodó dec. 14-én érkezett meg Civaldébába. (VERICI XIX. 81.), Vincenzo Marchesi közöl egy iratot, amelyben a város vezetői azt írják dec. 14-én, hogy katonákat fog-nak Zsigmondhoz küldeni, de nem említik, hogy a király már Udinében lett volna. MARCHESI 1884, 23–24. Az uralkodónak ezután legkésőbb dec. 20-án el kellett hagynia Udinét, hiszen ezen a napon már a Savorgnano melletti táborban van. ALTMANN 388. sz. Az 1412-es évből még hét oklevelet ismerünk, amit Zsigmond Udinében adott ki: ALTMANN 384. sz. (dec. 16.), 385–387. sz. (dec. 17.), 389. sz. (dec. 23.) 390. sz. (dec. 29.), 391. sz. (dec. 31.)

²¹ ALTMANN 388. sz.

²² ASG, Massari 1412–1413, 29r. Csak annyit tudunk, hogy decemberben volt ott, de mivel a bejegyzés előtt arra van adat, hogy a királyhoz követet küldtek a Savorgnano melletti táborba (ASG, Massari 1412–1413, 28r), ezért Gemonába csak dec. 20-a után érkezhetett. Zsigmond gemonai tartózkodására jelzet nélkül utal Valentino Baldissera is: BALDISSERA 1889, 141.

²³ ALTMANN 389. és 391. sz.

²⁴ ALTMANN 392. és 421. sz.

²⁵ ASG, Massari 1412–1413, 30r. Erre jan. 4. és 9. vagy jan. 9. és 15. vagy jan. 15. és 17. között kerülhetett sor. Zsigmond jan. 1. és 4. között minden nap adott ki oklevelet Udinében: ALTMANN 392–398 sz. Jan. 4-e tájban nem ment el Bellunóba, igaz tervezte: ALTMANN 398a sz. és VERICI XIX. 83. Jan. 4–9. között nem ismerünk olyan iratot, amit Zsigmond a városban adott volna ki. Jan. 9-én még/vagy már Udinében lehet (ALTMANN 399. sz.), de ezután már csak jan. 15-éről ismerünk királyi oklevelet, amit a városban kelteznek (ALTMANN 401. sz.). Majd jan. 17-én (ZsO IV. 61.) és január 18-án újabb (ALTMANN 402–421 sz.) Zsigmond-oklevelek keltek Udinében.

jan. 24–jan. 25.	Capodistria (Koper) ²⁶
?	Castel Leone ²⁷
jan.	Muggia ²⁸
?	San Lorenzo del Pasenatico (Sveti Lovreč) ²⁹
?	Isola (Izola) ³⁰
?	Parenzo (Poreč) ³¹
?	Pola (Pula) ³²
?	Dignano (Vodnjan) ³³
febr. 13–febr. 19.	Valle (Bale) vára mellett a táborban ³⁴
?	Portole (Oprtalj) ³⁵
?	Castelnuovo (Podgrad) ³⁶
febr. 26.	Trieszt ³⁷
márc. 7–márc. 9.	Muggia ³⁸
márc. 9–márc. 10.	Trieszt ³⁹
márc. 12.	Monfalcone ⁴⁰

²⁶ ENGEL–C. TÓTH, 95. Zsigmond személyesen is részt vett az isztriai hadjáratban. Úgy tűnik, hogy az alább felsorolt városoknál és váraknál is megfordult.

²⁷ BENUSSI, 291.

²⁸ Marino Sanuto szerint Zsigmond jan. 24-én ért a városhoz. SANUTO 1733, 876. Egy kicsivel később azt írta, hogy a magyarok jan. 25-én voltak Muggiánál. SANUTO 1733, 877. Ez utóbbi adatot veszi át Bernardo Benussi is. BENUSSI, 291. Zsigmond ott lehetett. ZsO IV. 111. (1413. január vége, Isztria. Zsigmond levele Ulászló lengyel királyhoz.)

²⁹ Cronachetta 320. Elképzelhető.

³⁰ Annali A, 250.

³¹ Annali A, 250.

³² Annali A, 250.

³³ TAMARO 1893, 565–566., valamint Atti e Memorie V. 317–318. (1413. máj. 23.)

³⁴ ENGEL–C. TÓTH, 95. A második világháború végéig Valle d'Istria volt a neve.

³⁵ COLOMBO 1970, 105., FOSCAN 1992, 32.

³⁶ DOLFIN II. 162.

³⁷ SANUTO 1733, 878., BENUSSI, 292.

³⁸ Az udinei követek 1413. márc. 8-án azt írták Triesztből, hogy Zsigmond az előző nap érkezett meg Muggiába. CORGNALI 1932, 14–15., ENGEL–C. TÓTH, 95.

³⁹ Az udinei követek 1413. márc. 8-án azt írták Triesztből, hogy Zsigmond másnap fogja fogadni őket a városban. Muggia és Trieszt pár órányi járóföldre vannak, hajóval pedig még rövidebb az út. A király minden gond nélkül egy napon belül lehetett Muggában és Triesztben is. CORGNALI 1932, 14–15., ENGEL–C. TÓTH, 95.

⁴⁰ ENGEL–C. TÓTH, 95. Márc. 13-án Zsigmond kiadott egy oklevelet „in descensu nostro campestri iuxta Tergestum.” ALTMANN 426. sz. Azt gondolom, arra utal, hogy már elhagyta Triesztet, ahol márc. 10-én tartózkodott és nem arra, hogy újból visszatért oda.

márc. 20.	Aquileia közelében ⁴¹ +
márc. 20–márc. 30.	Ariis mellett a táborban ⁴²
ápr. 1–ápr. 3.	Udine ⁴³
ápr. 4–ápr. 9.	Ariis mellett a táborban ⁴⁴
ápr. 12.	Udine ⁴⁵
ápr. 13–ápr. 16.	Ariis mellett a táborban ⁴⁶
ápr. 17.	Castelleto mellett a táborban ⁴⁷
ápr. 19–máj. 26.	Udine ⁴⁸
máj. 27.	Spilimbergo ⁴⁹
máj. 28.	Sacile ⁵⁰ + + +
máj. 30–máj. 31.	Serravalle (Vittorio Veneto) ⁵¹ + +
jún. 1–jún. 15.	Belluno ⁵² + + + + + +
jún. 16–jún. 25.	Feltre ⁵³ + + + + + +
?	Anzù ⁵⁴
?	Castello della Scala / Fastro ⁵⁵

⁴¹ ENGEL–C. TÓTH, 95.

⁴² ENGEL–C. TÓTH, 95., ALTMANN 433. SZ.

⁴³ ALTMANN 434–460. SZ. Ápr. 2-án kelt egy Zsigmond-oklevél, amit az Ariis melletti táborban adtak ki: ZsO IV. 378.

⁴⁴ ZsO IV. 414., ALTMANN 461. SZ.,

⁴⁵ ALTMANN 463. SZ.

⁴⁶ ZsO IV. 434. és 441., ENGEL–C. TÓTH, 95. Véleményem szerint a ZsO IV. 452. is Ariisre vonatkozhat és nem a friauli táborra. ENGEL–C. TÓTH, 96.

⁴⁷ ENGEL–C. TÓTH, 96.

⁴⁸ ENGEL–C. TÓTH, 96.

⁴⁹ Chronicon A, 67. Annali A, 255. Nem lehetett e a napon Feltrében. ALTMANN 506. SZ.

⁵⁰ ENGEL–C. TÓTH, 96.

⁵¹ ENGEL–C. TÓTH, 96. A városkát 1866-ban a szomszédos Cenadával egyesítették Vittorio néven, minderre Velence Olaszországhoz történt csatlakozása révén került sor. A település a nevét II. Vittorio Emanuele királyról kapta. 1923 óta Vittorio Veneto-ként találhatjuk meg a térképen, ezzel is emlékezve, hogy 1918 októberének a végén a város közelében zajlott le a döntő összecsapás Olaszország és az Osztrák–Magyar Monarchia csapatai között. Ez utóbbiak döntő vereséget szenvedtek és napokon belül a fegyvert is letették.

⁵² Cronache bellunesi, 60. Nem lehetett június elsején Udinében. ALTMANN 510. SZ.

⁵³ ENGEL–C. TÓTH, 96. Június 16-án már biztosan Feltrében volt Zsigmond: TLA, Handschrift. Rechnungen der Oberösterreichischen Kammer und ähnliche aus dem 15. Jahrhundert 131, 27r (1413. jún. 16-i bejegyzés). Jún. 26-án még oklevelet ad ki a városból: ALTMANN 544. SZ. A bellunói krónika szerint hasonlóan tett jún. 28-án is: Cronache bellunesi, 61.

⁵⁴ ALPAGO-NOVELLO 1940, 1248. SZ. Itt van a Basilica Santuario dei Santi Vittore e Corona, Zsigmond az egyik napon kilovagolt ide.

⁵⁵ VERICI XIX. 96. Az útvonalba beleilleszthető, de kétséges.

?	Primolano ⁵⁶
jún. 25–júl. 2.	Trient (Trento) ⁵⁷ + + + + + + +
júl. 20–júl. 28.	Bozen (Bolzano/Bozen) ⁵⁸ + +
júl. 28–júl. 29.	Brixen (Bressanone/Brixen) ⁵⁹
aug. 1.	Bozen (Bolzano/Bozen) ⁶⁰
aug. 3–aug. 11.	Meran (Merano/Meran) ⁶¹ + +
aug. 17–szept. 25.	Chur ⁶²
szept. 29–okt. 11.	Bellinzona ⁶³
okt. 16–okt. 25.	Tesserete / Capriasca ⁶⁴
okt. 23.	Sala / Capriasca ⁶⁵
okt. 30–okt. 31.	Viggiù ⁶⁶
?	Varese ⁶⁷

⁵⁶ VERICI XIX. 96. Az útvonalba beleilleszthető, de kétséges.

⁵⁷ ENGEL–C. TÓTH, 96. Giambatista Verici szerint Zsigmond már jún. 25-én a városban volt, hiszen ezen a napon már oklevelet adott ki Trientben: VERICI XIX. 70–71, valamint ZsO IV. 786. (Utóbbi kiadási hely nélkül.) Hivatkozza: ALTMANN 540. sz. Egy firenzei követjelentés szerint Zsigmonddal jún. 26-án találkoztak a városban, aki másnap (jún. 27.) már el is utazott. A követek júl. 7-ig maradtak, majd elindultak Bozen irányába, hogy ott várják az uralkodót. HERRE 1904, 57. A jún. 27-i elutazás nem valószínű, hiszen Zsigmond még 29-én is oklevelet adott ki a városból (ZsO IV. 798.), továbbá 30-án (ALTMANN 548–549. sz.) és júl. 2-án is (ALTMANN 551. sz.).

⁵⁸ HERRE 1904, 57., ENGEL–C. TÓTH, 96.

⁵⁹ ENGEL–C. TÓTH, 96.

⁶⁰ ENGEL–C. TÓTH, 96.

⁶¹ ENGEL–C. TÓTH, 96.

⁶² ENGEL–C. TÓTH, 96.

⁶³ ENGEL–C. TÓTH, 96.

⁶⁴ ENGEL–C. TÓTH, 96. 2001. okt. 15-én hat településből – köztük találjuk Tesserete helységet is – egy új várost szerveztek Capriasca néven. 2008. ápr. 20-án ebbe három újabb település olvadt be.

⁶⁵ ZsO IV. 122., ALTMANN 761a. sz. Zsigmond okt. 23-án volt itt. Jörg K. Hoensh véleménye szerint a helység „bei Como” fekszik: HOENSH 1996, 171. Az oklevélben (ALTMANN 761a sz.) ellenben csak azt írják, hogy Sala a comói egyházmegye területén található. Ez utóbbi igaz, de a település közvetlenül Tesserete mellett feküdt és már 1078-ban említették. Így érthetővé válik, hogy Zsigmond okt. 23-án itt adott ki oklevelet (ZsO IV. 1217., ALTMANN 762–764. sz.), majd másnap a király már újból Tesseretéből keltez: ALTMANN 765–767. sz. 2001. okt. 15-én hat településből – köztük találjuk Sala Capriasca helységet is – egy új várost szerveztek Capriasca néven. 2008. ápr. 20-án ebbe három újabb település olvadt be.

⁶⁶ ENGEL–C. TÓTH, 96.

⁶⁷ CARAVATTI 1942, 6. Sajnos hivatkozás nélkül közli, hogy melyik család látta vendégül Zsigmondot a városban. Hasonlóan jelzet nélkül, tényként írja a király varesei tartózkodást Luigi Brambilla is: BRAMBILLA 1874, 235. Az Archivio Storico Comunale di

nov. 4–nov. 17.	Como ⁶⁸
?	Cantù ⁶⁹
?	(Ponte) Lambro ⁷⁰
?	Muzza ⁷¹
nov. 20–dec. 27.	Lodi ⁷² +

1414

jan. 4–febr. 10.	Cremona ⁷³ + + +
febr. 20–márc. 1.	Piacenza ⁷⁴ + +
?	Novi Ligure ⁷⁵
márc. 13–15.	Serravalle (Serravalle Scrivia) ⁷⁶
?	Gavi ⁷⁷
márc. 24–ápr. 2.	Acqui (Acqui Terme) ⁷⁸
ápr. 9.	Nizza Monferrato
ápr. 19–máj. 1.	Asti ⁷⁹
máj. 8–máj. 12.	Pontestura ⁸⁰
máj. 12–máj. 16.	Rivoli ⁸¹

Varese fondjaiban nem találtam semmilyen utalást. Ha igaz, talán Viggiù elhagyása után járt erre a király.

⁶⁸ ENGEL–C. TÓTH, 96. Állítólag Zsigmond nov. 20-án még oklevelet adott ki Comóból Belluno városának: ALPAGO-NOVELLO 1940, 1248 sz. Az oklevelet megtaláltam és valóban ez a dátuma: ASCB, Magnifica Comunità del Cival di Belluno. Deliberazioni B, 79v. A távolság miatt ez szerintem lehetetlen.

⁶⁹ TATTI III. 204. Comóból átment Cantùba, majd visszatért Comóba.

⁷⁰ TATTI III. 204.

⁷¹ TATTI III. 204.

⁷² ENGEL–C. TÓTH, 96.

⁷³ ENGEL–C. TÓTH, 97. A cremonai krónikában azt írják, hogy Zsigmond jan. 13-án lépett be a városba és 22-én hagyta el Cremonát. Piacenzába ment, majd visszatért a városba. Cremonából véglegesen febr. 12-én távozott. Cronache cremonesi, 180.

⁷⁴ ENGEL–C. TÓTH, 97. Piacenza után Zsigmondnak egyelőre „nyoma veszett.” Minden bizonnyal Voghera és Tortona irányába haladt Genova felé, de sajnos az említett városokban sem a levéltárakban, sem pedig a szakirodalomban semmilyen adatot nem találtam erre az útvonalra.

⁷⁵ Zsigmond Genova felé vonulva áthaladt a kisvároson is: VARESE III. 177.

⁷⁶ ENGEL–C. TÓTH, 97.

⁷⁷ ALTMANN 968. sz., Annales Genuienses, 317.

⁷⁸ ENGEL–C. TÓTH, 97.

⁷⁹ ENGEL–C. TÓTH, 97.

⁸⁰ ENGEL–C. TÓTH, 97., Számadás A, 2r. Mivel máj. 12-én Zsigmond már Rivoliban van, a máj. 11-i elindulás is elképzelhető.

⁸¹ Számadás A, 2r és 13v.

máj. 17.	Moncalvo ⁸²
máj. 19.	Pontestura ⁸³
máj. 21.	Moncalvo ⁸⁴
máj. 21.	Rivoli ⁸⁵
máj. 22–máj. 24.	Ivrea ⁸⁶
máj. 27–máj. 28.	Moncalvo ⁸⁷
jún. 6.	Pontestura ⁸⁸
jún. 8–jún. 9.	Montecapelli ⁸⁹
jún. 11.	Trino ⁹⁰
jún. 15–jún. 16.	Pontestura ⁹¹
jún. 17.	Torino ⁹²
jún. 22–jún. 24.	Pontestura ⁹³
jún. 25–jún. 26.	Trino ⁹⁴
jún. 27.	Ivrea ⁹⁵
jún. 28.	Châtillon ⁹⁶
jún. 28.	Aosta ⁹⁷
jún. 29.	Nagy Szent Bernát-hágó ⁹⁸

⁸² MILANESI 1854, 39. sz. 1414. máj. 17. Moncalvo. Zsigmond oklevele.

⁸³ ALTMANN 977. sz.

⁸⁴ ENGEL–C. TÓTH, 97.

⁸⁵ Számadás A, 23v.

⁸⁶ Számadás A, 24v, 31v, 33v. Ezen a napon is van egy Moncalvóban kiállított Zsigmond-oklevél: ZsO IV. 2012.

⁸⁷ ALTMANN 978. sz., ENGEL–C. TÓTH, 97.

⁸⁸ FINKE I. 71 sz.

⁸⁹ Számadás A, 58 r, 61r. Az oklevelekben Montkatrell néven szerepel.

⁹⁰ ENGEL–C. TÓTH, 97.

⁹¹ ZsO IV. 2138., ALTMANN 981. sz.,

⁹² ACT, Libri consiliorum e ordinati, vol. 55. (1414–1415), 6r. Ezen a napon még három oklevelet adtak ki Zsigmond neve alatt Pontesturából datálva. ALTMANN 986–988. sz. A Torino és a Pontestura közti távolság megtehető egy nap alatt.

⁹³ ALTMANN 991. sz., ENGEL–C. TÓTH, 97.

⁹⁴ ENGEL–C. TÓTH, 97.

⁹⁵ Számadás, 85r.

⁹⁶ Számadás, 88v.

⁹⁷ Számadás, 89r.

⁹⁸ A Col du Grand Saint-Bernard és a Saint-Maurice közötti távolság a Michelin út-kereső alapján 94 km. Erősen kétséges, hogy képesek voltak rá ennyi idő alatt a hegyek között a következő módon: jún. 29-én elindultak Aostából, felértek az utolsó állomáshelyüktől 35 km-re lévő és 2469 m magasban található hágóra (Col du Grand Saint-Bernard), ahol a hospiciumban az apát (a szövegben *prepositus* szerepel) még megvendégelte Zsigmondot, majd aznap már Saint-Maurice-ben találjuk őket, ami

jún. 29.	Saint-Maurice ⁹⁹
jún. 30.	Vouvry ¹⁰⁰
júl. 1.	Romont ¹⁰¹
júl. 2.	Fribourg ¹⁰²
júl. 3–júl. 6.	Bern ¹⁰³

A második itáliai utazás, 1431–1433

1431

szept. 20–okt. 28.	Feldkirch ¹⁰⁴
okt. 28–okt. 29.	Maienfeld ¹⁰⁵
okt. 30.	Disentis azaz Mustér ¹⁰⁶

még 59 km. Összesen egy nap alatt 94 km. Közben semmi pihenő, hiszen már másnap Vouvryben találjuk őket. Számadás, 91r. Azt gondolom, ilyen gyorsan képtelenség volt haladni, még akkor is, ha a kíséret több részre szakadt és a málha jócskán lemaradt. Habár a király esetében ismerünk hasonló példát. 1436-ban egy nap alatt tették meg a Gönyű–Pozsony távolságot. Gönyűn megálltak a prandium miatt, majd Óváron vacsoráztak. Ez 50 km. Innen továbbindultak Pozsonyba, ami még újabb 35 km utazást jelentett. Ez összesen már 85 km. C TÓTH 2008, 152–153. Itt szeretném megköszönni a szerző segítségét, hogy felhívta figyelmemet az adatra. Igaz, a fent említett esetben Zsigmondnak nem kellett hegyen vonulnia. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy ez a jelentős teljesítmény sikerülhetett. Erre nem csak a Számadás vonatkozó adatai (lásd az előző jegyzetekben) utalnak, hanem egy 1414. jún. 30-ra keltezett bejegyzés is. Ez az agaune-i kolostor irattárában maradt fent egy 17. századi másolatban. TÓTH 2005, 376. A szövegben Zsigmond agaune-i Szent Móric-kolostorban tett látogatásáról számolnak be. Ez nem más, mint a Saint-Maurice d'Agaune. Ez azt jelenti, hogy a Számadás adatai pontosak, és valóban ilyen rövid idő alatt tették meg az utat.

⁹⁹ Számadás, 91r.

¹⁰⁰ Számadás, 94v, 98v.

¹⁰¹ Számadás, 100 v.

¹⁰² Számadás, 105 r.

¹⁰³ Számadás, 106 r–v.

¹⁰⁴ ENGEL–C. TÓTH, 127., DRTA X. 141.

¹⁰⁵ DRTA X. 141.

¹⁰⁶ ENGEL–C. TÓTH, 127. Zsigmond okt. 30-án Feldkirchben és Disentisben is kiadott egy oklevelet. ALTMANN 8953. sz. (1431. okt. 30. Feldkirch), 8954. sz. (1431. október 30. Disentis). Bonyolítja a helyzetet, hogy a király még november elsején is adott ki oklevelet Feldkirchben. MNL OL DL 105245. és MNL OL DF 285517. (1431. nov. 1. Feldkirch). A Lukmanier-hágón keltek át. DRTA X. 141.

nov. 1. vagy 2.	Blegno (Blenio) ¹⁰⁷
?	Biasca ¹⁰⁸
?	Bellinzona ¹⁰⁹
nov. 5.	Lugano ¹¹⁰
nov. 6. vagy nov. 7 –nov. 13.	Varese ¹¹¹
nov. 22–dec. 20.	Milánó ¹¹² +
dec. 21–dec. 31.	Piacenza ¹¹³

1432

jan. 1–márc. 22.	Piacenza ¹¹⁴
márc. 22–máj. 25.	Parma ¹¹⁵ + + + + + +
?	Fornovo (Fornovo di Taro) ¹¹⁶
máj. 26.	Terenzo ¹¹⁷ + + +
máj. 27.	Bercetto ¹¹⁸ +
máj. 27.	Pontremoli ¹¹⁹ +

¹⁰⁷ Hermann Herre Luigi Osio munkájára hivatkozik, amikor azt írja, hogy Zsigmondék a „Blegno-Thal”-hoz érkeztek: DRTA X. 141. Minden bizonnyal a Blegno/Blenio folyó (a Ticino baloldali mellékfolyója) völgyén haladtak. Luigi Osio szövegéből kiderül, hogy Zsigmond Blegno/Blenio településen aludt: Osio III/1. 35–36.

¹⁰⁸ DRTA X. 141–142.

¹⁰⁹ DRTA X. 142.

¹¹⁰ DRTA X. 142. Valószínűsíthető, hogy ezen a napon már itt volt.

¹¹¹ DRTA X. 142., 115. sz.

¹¹² Ricordi, 95., 97.

¹¹³ Mivel a városban dec. 21-én keresnek baldachint Zsigmondnak, nem gondolom, hogy hamarabb érkezhetett volna. ASP, Consiglio Generale e Anzianato. Provvigioni e riformagioni (1430–1452), busta 2., 36v. (Új számozás.) Ezt a dátumot tudja Angelo Pezzana is: PEZZANA 1842, 313.

¹¹⁴ ENGEL–C. TÓTH, 127. Hermann Herre szerint az elutazás dátuma márc. 22. vagy 24.: DRTA X. 279.

¹¹⁵ PEZZANA 1842, 319., BOSSI, 211. Giuseppe Bossi a BPP 459-es számú kódexét (306–308.) használta (Cronaca di Giovanni Cornazzano, frate dell’Ordine de Predicatori, composta sino l’anno 1355 delle cose di Parma ad altre città d’Italia cominciando all’anno 1036, dal latino in volgare per Angelo Marin Herba da Parma translata ed aggiuntovi de altro autore fino all’anno 1527.; 18. századi másolat). ENGEL–C. TÓTH, 127. Hermann Herre szerint az elutazás dátuma máj. 25. vagy 26.: DRTA X. 279.

¹¹⁶ PEZZANA 1842, 322.

¹¹⁷ ENGEL–C. TÓTH, 127.

¹¹⁸ DRTA X. 279.

¹¹⁹ DRTA X. 279.

máj. 28.	Villafranca (Villafranca in Lunigiana) ¹²⁰
máj. 29–máj. 30.	Sarzana ¹²¹ +
?	Monsanquilici ¹²²
máj. 31–júl. 5.	Lucca ¹²³ + + + + + + +
júl. 6.	Ponsacco ¹²⁴
júl. 7.	Pecoli ¹²⁵
júl. 8.	Lajatico ¹²⁶
júl. 9.	Cecina ¹²⁷
júl. 10.	Radicondoli ¹²⁸
júl. 11.	Torri ¹²⁹
júl. 11.	Rosia ¹³⁰
júl. 12–dec. 31.	Siena ¹³¹ + + + + * *

¹²⁰ Cronaca A, 533., DRTA X. 279.

¹²¹ Cronaca A, 534., DRTA X. 279. A szövegben az áll, hogy máj. 28-án vonult át Villafrancán és Sarzanába ment, ahol két éjszakát maradt. Ha ez így volt, akkor akár 28-án is megérkezhetett az utóbbi városkába, és ebben az esetben változhatnak a dátumok is. Máj. 31-én feltehetőleg (Castelnuovo di) Garfagnana vagy Carrara és Massa irányából érkezhetek meg Luccába: DRTA X. 279.

¹²² CIVITALE 1998, 314.

¹²³ A megérkezésre: ASLB, SESTI, nr. 35. 1432. júl. 14., Lucca. Bartolomeo Martini levele testvérehez, Giovannihoz. Zsigmond egy levelében május 31-ről írt. ASS, Concistorio 1926 k. 4. sz. 1432. jún. 3., Lucca. Zsigmond levele Sienához. Szintén május 31-re teszi egy korabeli vers is a király bevonulását Luccába: PELLEGRINI 1901, 232. Jún. 1-jén volt egy összetűzés Zsigmond emberei és a firenzei csapatok között Torre a San Romano és Castello del Bosco (ma Montopoli településrésze) között: DRTA X. 209. sz. Nem tartom valószínűnek, hogy a király személyesen is részt vett volna az ütközetben, hiszen ekkor már Luccában volt, de azt gondolom, hogy a katonáinak egy része akár ott is harcolhatott. Ezért nem vettem fel a két helységet az itineráriumba. Az elutazásra: ASS, Concistorio 1926 k. 43 sz. 1432. júl. 7., Peccoli. Zsigmond király levele a városhoz. Azt írták, hogy „Venimus enim hesterna die de Lucca.” Ezt a dátumot fogadom el, annak ellenére, hogy Bartolomeo Martini júl. 5-re tette Zsigmond elutazását: ASLB, SESTI, nr. 35. 1432. júl. 14., lásd fent.

¹²⁴ ASS, Concistorio 1926 k. 43/1 sz. 1432. júl. 7., Pecoli. Zsigmond levele Sienához. A szövegben azt írták, hogy „Venimus enim hesterna die de Lucca feliciter ad Pontemsacri.”

¹²⁵ DRTA X. 280.

¹²⁶ DRTA X. 280.

¹²⁷ DRTA X. 280.

¹²⁸ ASS, Concistorio 1926 k. 48 sz. 1432. júl. 11., Torri. Carlo Angelini sienai püspök, Pietro de' Micheli és Battista de Bellante levele a városhoz. A szövegben azt írták, hogy az elmúlt este érkeztek Radicondoliból Torriba. Lásd még: DRTA X. 280.

¹²⁹ Lásd az előző jegyzetet! (ASS, Concistorio 1926 k. 47/2 sz., DRTA X. 280.)

¹³⁰ DRTA X. 280.

¹³¹ ASS, Consiglio Generale I. Deliberazioni 217., 25r.

okt. 8. után *Bagno di Petriolo*¹³²
 okt. 18. *Camposelvoli*¹³³
 okt. 20. *Castelnuovo Berardenga*¹³⁴

1433

jan. 1–ápr. 25. Siena¹³⁵
 ápr. 25. Ponte a Tressa¹³⁶
 ? Campagnatico¹³⁷
 ? Grosseto¹³⁸
 ? Talamone¹³⁹
 ? (Montalto del) Castro¹⁴⁰
 máj. 8–máj. 11. Viterbo¹⁴¹ + + ***
 ? Cerveteri¹⁴²
 máj. 12. Sutri¹⁴³ + *
 máj. 12. vagy 13
 –máj. 20. vagy 21. Ponte Gallera¹⁴⁴
 máj. 21–aug. 13. Róma¹⁴⁵ + + ***
 aug. 15. Monterotondo mellett a táborban¹⁴⁶

¹³² DRTA X. 613.

¹³³ ASS, Concistorio 400 k. 47v. E napon azt írták, hogy Zsigmond már elment Sienából a katonáihoz, akik az Ambra folyócska völgyében Camposelvoli városát ostromolták.

¹³⁴ ASS, Concistorio 1639 k. 118v. E napon Siena ide írt Zsigmondnak, aki már ott volt.

¹³⁵ ASS, Consiglio Generale I. Deliberazioni 217., 47r.

¹³⁶ FECINI 1931, 847. azt írja, hogy Zsigmond ezután Maremma irányába vonult.

¹³⁷ DRTA X. 719. A Merse és az Ombrone folyókon kelt át és érkezett ide.

¹³⁸ DRTA X. 719., CIAMPI 1872, 123. 1433. április 25-én Zsigmond sienai kísérőinek adott leveléből az derül ki, hogy valószínűleg Grossetot is érintették: ASS, Concistorio 1640 k. 105r, 1433. ápr. 25. A sienai római követeknek írt levélből is ez derül ki: ASS, Concistorio 1640 k. 112r, 1433. ápr. 30.

¹³⁹ DRTA X. 719., CIAMPI 1872, 123.

¹⁴⁰ CIAMPI, 123.

¹⁴¹ DRTA X. 720., CIAMPI 1872, 125. A braccianói úton indult tovább.

¹⁴² CIAMPI 1872, 125.

¹⁴³ DRTA X. 465.

¹⁴⁴ DRTA X. 720.

¹⁴⁵ DRTA X. 413., Inghirami, 48., ASS, Concistorio 1930 k. 59 sz. 1433. szept. 14., Róma. Antonio di Checco Rosso Petrucci sienai követ levele városához. Zsigmond a Via Salaria-n hagyta el Rómát.

¹⁴⁶ ENGEL–C. TÓTH, 128.

aug. 16–aug. 17.	Corese Terra ¹⁴⁷
?	Todi ¹⁴⁸
?	Narni ¹⁴⁹ *
?	Rieti ¹⁵⁰ +
aug. 19.	Terni ¹⁵¹ +
aug. 20–aug. 21.	Spoletto ¹⁵²
?	Trevi ¹⁵³
aug. 21–aug. 23.	Foligno ¹⁵⁴
aug. 24.	Assisi ¹⁵⁵

¹⁴⁷ DRTA XI. 3. Corse Terra után nem egyértelmű Zsigmond itineráriuma. Több, egymásnak ellentmondó adat maradt ránk. Én azt gondolom, hogy Rieti felé vehették az irányt, de ezt bizonyítani nem tudom.

¹⁴⁸ Gregorovius szerint Zsigmond Rómát elhagyva, Todi felé vonult: GREGOROVIVS VII. 39. Erre csak egyetlen egy adatot ismerek, ahol a szerző azt állítja – mindenféle hivatkozás nélkül –, hogy Zsigmond átvonult Todin: MANCINI 1960, 376. A városi krónikákban erre semmilyen utalást nem találtam: Cronache di Todi. A városi levéltárban egy 18. századi kéziratban is csak Zsigmond folignói tartózkodását említik: ASCT, Fondo Alvi 16., 30r.

¹⁴⁹ Cronistoria, 14. 289. Az összeállítás szerzője Edoardo Martinori szerint Zsigmond Rómát elhagyva átvonult Narnin, ahol ünnepélyesen fogadták, erre az erődítményben (Rocca) került sor. Egy tanulmányt ad meg a lábjegyzetben, ahol Gelindo Ceroni munkájára hivatkozik. Ebben azonban szintén csak az átvonulás tényét említik meg, forrás megjelölése nélkül: CERONI 1922, 444.

¹⁵⁰ Rietiben már 1433. aug. 6-án úgy tudták, a császár ezer katonájával a városba fog érkezni: ASRa, Archivio Comunale Antico. Libro di riformanze 22., 94v, 95v. Nem tudjuk, hogy végül átvonult-e a városra.

¹⁵¹ Banfi szerint a fenti nap Zsigmond áthaladt Ternin, de nem ad meg semmilyen hivatkozást: BANFI 1951, 26. Sajnos a városban nem találtam nyomát, hogy arra vonultak volna tovább: ROSSI-PASSAVANTI 1933, 442.

¹⁵² Campello, 36rv, SANSI 1879, 174–175.

¹⁵³ Annali, 33. A krónikás hibásan Zsigmond helyett Frigyes császárt írt, és az aug. 20-i dátum is hibás. A város beleillik az útvonalba, ezért felvettem az itineráriumba. Csak aug. 21-én vonulhatott erre a király.

¹⁵⁴ Memoriale, 33. A munka eredetije elveszett, a szerzőről tudjuk, hogy 1438-ban a város priorja volt. Pompeo Pellini szerint Zsigmond 22-én érkezett Folignóba: PELLINI 1968, 357. Antonio dei Veghi a folignói bevonulás napját aug. 23-ra tette: FABRETTI 1888, 11. Mivel a folignói krónikás (Pietruccio di Giacomo degli Unti da Foligno) személyesen ott volt, az ő dátumát (1432. aug. 21.) fogadom el hitelesnek. Hasonlóan erre a napra teszi a bevonulást egy spellói krónika is: Olorini, 283.

¹⁵⁵ FORTINI 1940 (2005), 406. A Santa Maria degli Angeli mellett vonult el Zsigmond. Ez a város alatt van, és a templom ad helyet a Portiunculának. Azt is tudjuk, hogy a városban a ferencesek vikáriusa Zsigmond néhány báróját vendégül látta. Sajnos a királyról nincs adat, azt gondolom, kizárt dolog, hogy ha az uralkodó felment volna a kolostorba, ne tettek volna róla említést. ASCSF, Archivi amministrativi 374, 16v–17r. A bejegyzés aug. 21. után készült, a következő dátum az iratban sajnos már szeptem-

aug. 25–aug 29.	Perugia ¹⁵⁶
aug. 28.	Monte Morcino ¹⁵⁷
aug. 29.	Ponte di Pattoli ¹⁵⁸
aug. 30–aug. 31.	Gubbio ¹⁵⁹
aug. 31.	Cagli ¹⁶⁰
aug. 31–szept. 1.	Urbino ¹⁶¹
?	Fossombrone ¹⁶²
szept. 1–szept. 2.	Fano ¹⁶³
szept. 2–szept. 3.	Rimini ¹⁶⁴ *
szept. 4.	Cesena ¹⁶⁵
szept. 4.	Cervia ¹⁶⁶
szept. 4.	Buscabella ¹⁶⁷

beri, így nem lehet a pontos napot megállapítani. Minden bizonnyal néhány érdeklődő báró lovagolhatott fel Cimabue, Simone Martini és Giotto falképeit megnézni.

¹⁵⁶ PELLINI 1968, 357., FABRETTI 1888, 11., ENGEL–C. TÓTH, 128. Gustav Beckmann szerint Zsigmond már 28-án elhagyta a várost: DRTA XI. 3. Egy biztos: másnap még adtak ki Zsigmond nevében oklevelet Perugiában. ALTMANN 9651. sz.

¹⁵⁷ E napon Zsigmond kilovagolt a városból: PELLINI 1968, 358. Itt volt az olivetánusok kolostora.

¹⁵⁸ FABRETTI 1888, 12., PELLINI 1968, 358.

¹⁵⁹ E. KOVÁCS 2008, 56–63.

¹⁶⁰ ENGEL–C. TÓTH, 128. Carlo Arseni szerint aug. 30-án érkezett Cagliiba, ahol a Ponte Mallio közelében található részén pihent meg, de nem ad jegyzetet: ARSENI 1989, 95.

¹⁶¹ DRTA XI. 4., ENGEL–C. TÓTH, 128. Más forrás szerint Zsigmond szept. 1-jén érkezett Urbinóba: Chronichetta, 40.

¹⁶² VERNARECCI 1903, 362.

¹⁶³ Memorie di Fano, 372–373. Utána a tengerparttal párhuzamosan haladhattak Rimini felé.

¹⁶⁴ Cronaca, 64–65., ENGEL–C. TÓTH, 128. A krónikában azt olvashatjuk, hogy két napig maradt a városban és szept. 3-án vonult tovább. Messer Guglielmo Maschi de Sant'Agata ellenben azt írja, hogy Zsigmond ide szept. 3-án érkezett. Ez utóbbit erősíti meg egy közjegyzői oklevél is: ASR, Archivio Notarile, Atti Baldassare di Giovanni de Montefiore, filza 1428–1462, 139r (1434. okt. 4.). Gustav Beckmann is úgy gondolja, hogy a császár szept. 2-án vagy 3-án lovagolt be Riminibe: DRTA XI. 4.

¹⁶⁵ ASR, Archivio Notarile, Atti Baldassare di Giovanni de Montefiore, filza 1428–1462, 139rv. (1433. okt. 1.)

¹⁶⁶ ASR, Archivio Notarile, Atti Baldassare di Giovanni de Montefiore, filza 1428–1462, 139rv. (1433. okt. 1.)

¹⁶⁷ ASR, Archivio Notarile, Atti Baldassare di Giovanni de Montefiore, filza 1428–1462, 139rv. (1433. okt. 1.) Nem tudtam azonosítani. Cervia határában lehetett. Azt írják róla, hogy Villa Alta közelében fekszik.

szept. 5.	Castizluno ¹⁶⁸
szept. 5–szept. 6.	Ravenna ¹⁶⁹ *
?	Argenta ¹⁷⁰
szept. 9–szept. 19.	Ferrara ¹⁷¹ + ****
?	Ostiglia ¹⁷² +
szept. 21–szept. 29.	Mantova ¹⁷³ + +
szept. 29–okt. 2.	Peschiera (del Garda) ¹⁷⁴
?	Giazzera ¹⁷⁵
?	Riva ¹⁷⁶
okt. 2–okt. 4.	Trient (Trento) ¹⁷⁷
okt. 4.	Salurn (Salorno/Salurn) ¹⁷⁸
okt. 4–okt. 5.	Meran (Merano/Meran) ¹⁷⁹
okt. 5–okt. 6.	Fürstenburg (Castello del Principe) ¹⁸⁰
okt. 6–okt. 7.	Prutz ¹⁸¹

¹⁶⁸ ASR, Archivio Notarile, Atti Baldassare di Giovanni de Montefiore, filza 1428–1462, 139rv. (1433. okt. 1.) Nem azonosítható. Cervia közelében, a Savio folyónál lehetett.

¹⁶⁹ Chronicon, 57., PEDRINO 1929, 398., ENGEL–C. TÓTH, 128.

¹⁷⁰ FRIZZI III. 468. Mivel legalább 35 km-re van Ferrarától, két napig is tarthatott az út. Igaz, a krónika szerint este 11-kor érkezett az Este család központjába: Diario, 20.

¹⁷¹ Diario, 20. Az elutazást hibásan szept. 16-ra teszi, elképzelhető, hogy a megérkezés dátuma sem pontos. ENGEL–C. TÓTH, 128. Pier Zagata munkájában Zsigmond már szept. 7-én Ferrarában van: Cronica di Verona, 59.

¹⁷² Cronica di Verona, 59.

¹⁷³ ENGEL–C. TÓTH, 128.

¹⁷⁴ ENGEL–C. TÓTH, 128.

¹⁷⁵ Cronica di Verona, 59. Az útvonalba beleilleszthető, de kétséges.

¹⁷⁶ Cronica di Verona, 59. Az útvonalba beleilleszthető, de kétséges.

¹⁷⁷ GATARI, 378., 380., DRTA XI. 6., ENGEL–C. TÓTH, 128.

¹⁷⁸ GATARI, 380. A terv szerint Zsigmond itt aludt volna, a városka fel is készült a császár fogadására, de az uralkodó máshogy döntött és továbbvonult Meran irányába. Az útvonal miatt vettem fel az itineráriumba. Andrea Gattaro (Gatari) azt is leírja, hogy ő és kísérete a Trient–Laifs–Sankt Michael an der Etsch településeket érintve jutottak el ide. Minden bizonnyal a király is ezen az útvonalon érkezhetett ide.

¹⁷⁹ GATARI, 380., DRTA XI. 6. Andrea Gattaro és társai Naturns felé haladtak. Zsigmond sem tehetett másképpen.

¹⁸⁰ GATARI, 380., DRTA XI. 6. Ma Burgusio/Burgeis településen, Malles Venosta/Mals közelében, a Val Venosta/Vinschgau völgyben. Andrea Gattaro megemlíti, hogy Castello del Principe/Fürstenburg után ők előrelovagoltak és egy Proznih nevű várhoz értek, ahol egy apátnő várta Zsigmondot. (Nem tudjuk, találkoztak-e.) Ezután értek Nauders településhez. Minden bizonnyal itt érték be őket Zsigmondék.

¹⁸¹ GATARI, 381., DRTA XI. 6. Prutz után Andrea Gattaro Pettneu am Arlberg vára felé lovagolt. A szövegből nem derül ki, hogy minderre Zsigmond kíséretével együtt kerül-e sor.

okt. 7.	Klösterle ¹⁸²
okt. 8.	Feldkirch ¹⁸³

Összegzés

Az itinerárium elemzésére nem vállalkozom. Ennek elsődleges oka a szerkesztők szigorúsága, akik túl szűkre szabták a tanulmány nagyságát, de mivel Zsigmond itáliai politikáját egy nagyobb lélegzetű munkában fogom feldolgozni, ahol reményeim szerint külön részben foglalkozom az uralkodó utazásaival, és amíg ezzel el nem készülök, türelmet kérek a csalódott tömegektől. Néhány dologra azonban már most felhívnám a figyelmet. Számomra az első, amit meg tudok állapítani az adatokból, hogy 1412-ben Zsigmond tengeren szeretett volna átkelni Itáliába, de természetesen az sem kizárt, hogy seregével csak a Velence által elfoglalt dalmát városokat szerette volna visszaszerezni. Ha az első feltételezés a helyes, akkor talán a velencei flotta összevonása miatt fordult vissza Brinjéből, és döntött a szárazföldi út mellett.¹⁸⁴ Nem lehet azonban kizárni a második felvetést sem. A király már 1412. február 12-én azt írta Sebenicóba, hogy ellenségei ellen a dalmát részeken fog harcot indítani, és felszólította a várost, hogy addigra, amire seregével odaér, minden tengeri háborúskodáshoz szükséges eszközt javítsanak ki és készítsenek fel. Mivel Sebenico az ellenség fennhatósága alá került, a levelet átküldték Velencébe, ahol tudomást szereztek Zsigmond terviről és megerősítették a partszakasz védelmét. A harcok szárazföldön és tengeren is folytatódtak, Zengg kikötőjét a velenceiek a hadi készülődést látva, gyakorlatilag blokád alá vonták. A király november 15-én a traui tenger élére a genovai Doria Ugolinót nevezte ki, akinek feladata a velencei flotta üldözése volt.¹⁸⁵ Az uralkodó minden bizonnyal Brinjében, vagy akár Zenggben értesülhetett az aktuális helyzetről, és dönthetett a visszafordulás mellett.¹⁸⁶ Ha ott akart átkelni Itáliába, a velencei flotta miatt, ha pedig hadjáratot vezetett, szintén az ellenséges hadmozdulatok okán tett le terveiről. Hasonló útvonal-változtatásra utal az is, amikor 1414-ben a király hiába vonult Genova irányába, nem engedték be a városba. Ez jól látszik az

¹⁸² GATARI, 381., DRTA XI. 6.

¹⁸³ GATARI, 381., DRTA XI. 6. Andrea Gattaro ide már a császárral érkezett.

¹⁸⁴ Minden bizonnyal a közeli Zengg kikötőjéből szerettek volna behajózni.

¹⁸⁵ MIKLÓSY 1934, 105–107.

¹⁸⁶ Nem tudjuk, hogy Brinje után merre vonult. Akár a tengerpartig is eljuthatott.

itineráriumból is.¹⁸⁷ A második megállapítás: érthető módon Zsigmond azokat a területeket látogatta meg, melyek jogilag a birodalomhoz tartoztak, vagy éppen valamelyik szövetségese gyakorolta felette a hatalmat. Ennek nem csak politikai, hanem gazdasági okai is voltak, hiszen így az utazás költségeit gyakorlatilag más állta. Természetesen a király és kíséretének az útvonalát az is befolyásolta, hogy több alkalommal ellenséges területeken kellett átvonulniuk, vagy éppen valahol ők léptek fel hódítóként.

A harmadik észrevételem triviális. Az adatokból jól látszik, érdemes minden forrást felhasználni az itineráriumok elkészítéséhez. Erre a legjobb példa Siena esete, ahol a bejegyzésekből – és nem a datált és a király által kiadott oklevelekből – derül ki, hogy Zsigmond a kilenc hónapos ott tartózkodása alatt több alkalommal elhagyta a várost. Bagno di Petriolóba feltehetően fürödni,¹⁸⁸ míg Camposelvolihoz és Castelnovo Berardengához harcolni ment. Nyilvánvalóan senki sem gondolta eddig sem komolyan, hogy abban az esetben, ha a király egy helyen huzamosabb ideig „állomásozott”, nem mozdult ki, de a források hiányában ezt nem lehetett bemutatni. A sienai levéltárnak köszönhetően ez most sikerült.

Befejezésként a történészeknek: 1449-ben Alessandro da Barga *Il Piccino* (Az aprótermetű) címen érdekes verset írt városa történetének egyik fontos eseményéről. Itáliában a 15. század közepén ez már nem számít meglepőnek, elég csak arra a költeményre gondolnunk, amit Lucca város 1430. évi ostromáról írt egy névtelen szerző.¹⁸⁹ Alessandro da Barga munkája többek között azért is érdekes, mert említést tesz Luxemburgi Zsigmondról is, aki 1432. május 31-én érkezett a városba.¹⁹⁰ Mivel Firenze mindenáron meg akarta akadályozni az uralkodó utazását, rendszeresen támadta a sienai területeket is. A leghíresebb összecsapásra már 1432. jú-

¹⁸⁷ Zsigmond Serravalle után a Genovához közeli Gavi irányába vonulhatott: ALTMANN 968. sz. A király szövetséget szeretett volna kötni a genovai dózsével Milánó ellenében: *Annales Genuienses*, 317. A királyt nem engedték be Genovába, ezért fordult északnak: VARESE III. 177. 1413. júl. 13-án Genova és Milánó szövetséget kötött, ez volt a döntő oka, hogy az uralkodó nem vonulhatott be a városba, ahol valójában azt szeretett volna elérni, hogy Genova visszatérjen a Német-római Birodalom fennhatósága alá, ahogy ez a Luxemburgi családból származó VII. Henrik császár (1274–1313) idején volt: BIORCI 1818, 80–81.

¹⁸⁸ BOISSEUIL 2002, 19., 274–277. Tableau 7. Quelques visiteurs dans les stations thermales (XVe siècle).

¹⁸⁹ FINZI 1896, 219–276.

¹⁹⁰ PELLEGRINI 1901, 232.

nus elsején került sor (ekkor Zsigmond már bevonult Luccába) amikor az Arno folyó síkságánál, Montopoli és Pontedra városkák között, a *La Rotta* elnevezésű helyen, a sienai hadsereget megfutamították.¹⁹¹ Az ütközet a San Romano-i csata néven vált ismerté.¹⁹² Biztosnak vélem, hogy ez utóbbiak oldalán magyarok is harcolhattak, hiszen a Zsigmond kíséretének egy részét adó milánói csapatok is felvonultak Siena oldalán, igaz nem tudtak segíteni, Firenze győzött. Talán itt esett el Dárói Majos László is, amit azért tudunk, mert Zsigmond egy 1432. október 28-i oklevélben megemlítette, hogy a Firenze elleni harcokban ölték meg. Talán San Romanónál.¹⁹³ Vagy nem!

Befejezésként a műtörténészeknek: 1450 körül Paolo Uccello (1397–1475) remek képet festett a San Romano-i csatáról.

Befejezésként az irodalombarátoknak: Gregory Corso (1930–2001) amerikai költő 1961-ben „beat-es” verset írt az ütközetről „Uccello” címen. Mert „*Sose halnak meg, akik ily összefonódva küzdenek...*”¹⁹⁴ Így Dárói Majos László sem.

Utazni jó!

¹⁹¹ PERTICI 2008, 630.

¹⁹² A harcra Torre a San Romano és Castello del Bosco települések között került sor.

¹⁹³ MNL OL DL 66430. 1432. okt. 28., Siena.

¹⁹⁴ *Üvöltés. Vallomások a beat nemzedékről.* Válogatta és az előszót írta Sükösd Mihály. Budapest, 1982., 96. (Modern Könyvtár 117.) A költeményt Eörsi István fordította. A versre Hermann Róbert (Hadtörténeti Intézet és Múzeum) hívta fel a figyelmemet és a szöveget Szabó Dánieltől (MTA BTK TTI) kaptam meg. Önzetlen segítségüket ezúton is köszönöm!

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

ASCB	Archivio Storico del Comune di Belluno
ASCSF	Archivium Sacri Conventus Sancti Francisci
ASCT	Archivio Storico Comunale di Todi
ASG	Archivio Storico di Gemona
ASL	Archivio di Stato di Lucca
ASLB	Archivio di Stato di Lucca, Biblioteca
SESTI	Girolamo SESTI: <i>Storia Diplomatica di Lucca scritta da Girolamo Sesti, con indice delle cose notabili ad appendice di Documenti citati nell'opera</i> . ASLB, Ms. 62.
ASP	Archivio di Stato di Piacenza
ASR	Archivio di Stato di Rimini
ASRa	Archivio di Stato di Rieti
ASS	Archivio di Stato di Siena
ASU	Archivio di Stato di Udine
BBC. AAC	Biblioteca Civica di Cividale del Friuli, Antico Archivio Comunità
BPP	Biblioteca Palatina di Parma
Campello	Sezione di Archivio di Stato di Spoleto. Archivio Campello. Fondo manoscritti Storici. Storia di Spoleto di Bernardino Campello. Tom. IV.
Collezione Joppi	Biblioteca Civica Vincenzo Joppi di Udine, Sezione Manoscritti e Rari. I manoscritti della collezione di Joppi.
MNL OL DF	
MNL OL DL	
Számadás	Archivio di Stato di Torino, Sezioni Riunite. Camera di Savoia. Inventario 39., foglio 18., nr. 37.
Számadás A	Archivio di Stato di Torino, Sezioni Riunite. Camera di Savoia. Inventario 39., mazzo 16bis, nr. 38.
TLA	Tiroler Landesarchiv

Kiadott források és szakirodalom

- ALPAGO-NOVELLO 1940 Luigi ALPAGO-NOVELLO: Enrico de'Scarampi vescovo di Belluno e Feltre (1404-1440). *Archivio Storico di Belluno Feltre e Cadore* 72(1940), 1248-1252.
- ALTMANN *Die Urkunden Kaiser Sigismunds (1410-1437). Verzeichnet von Wilhelm ALTMANN. I-II. Innsbruck, 1896-1900 (Regesta Imperii XI).*
- Annales Genuienses Georgii et Johannis STELLAE: *Annales Genuienses*. A cura di Giovanna Petti BALBI. Bologna, 1975 (Rerum Italicarum Scriptores. Tomo XVII. 2.).
- Annali *Annali di Ser Francesco Mugnoni da Trevi dall'anno 1416 al 1503. Prefazione, trascrizione e note di D. Pietro PIRRI. Perugia, 1921.*
- Annali A *Annali del Friuli. Raccolta delle cose storiche appartenenti a questa regione. Compilati dal Co. Francesco di MANZANO. Vol. VI. Udine, 1868.*
- ARSENI 1989 Carlo ARSENI: *Immagine di Cagli. Storia raccontata della città dalle origini all'avvento della repubblica. Tortona, 1989.*
- Atti e Memorie V (Szerző nélkül.) Senato. Deliberazioni Misti. Registri. *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria. Vol. V., fascicolo 1-2. Parenzo, 1889, 265-318.*
- BALDISSERA 1889 Valentino BALDISSERA: Passaggi di principi e personaggi illustri nel Friuli. *Pagine Friulane* 2(1889), 140-142.
- BANFI 1951 Florio BANFI: Umbri in Ungheria. *Bollettino della Deputazione di Storia Patria per L'Umbria* 68(1951), 5-95.
- BENUSSI Bernardo BENUSSI: Pola nelle sue istituzioni municipali sino al 1797. Intero I. 1-516. *Miscellanea di Storia Veneto-Tridentina. Vol. I. Venezia, 1925.*
- BIORCI 1818 Guido BIORCI: *Antichità e prerogative d'Acqui-Staziella. 2. Tortona, 1818.*

- BOISSEUIL 2002 Didier BOISSEUIL: *Le thermalisme en Toscane à la fin du Moyen Âge. Les bains siennois de la fin du XIIIe siècle au début du XVIe siècle*. Rome, 2002 (Collection de l'École française de Rome 269.).
- BOSSI Inediti di Giuseppe BOSSI. *Avrea Parma. Rivista di lettere arte e storia diretta da Arturo Scotti e Francesco Squarcia* 45(1961), 211.
- BRAMBILLA 1874 *Varese e suo circondario*. Notizie raccolte e ordinate dal Pa. Luigi BRAMBILLA. Vol. 1. Varese, 1874.
- CARAVATTI 1942 Francesco CARAVATTI: *La chiesa parrocchiale di Santo Stefano di Viggiù e l'edito dell'imperatore Sigismondo per la proclamazione del concilio universale di Costanza*. Varese, 1942.
- CERONI 1922 Gelindo CERONI: La Rocca di Narni. *Rivista Araldica* 19(1922), 442–446.
- Chronicon *Chronicon fratris Hieronymi de Forlivio ab anno MCCCXCVII usque ad annum MCCCCXXXIII*. Bologna, 1931 (Rerum Italicarum Scriptores XIX. 5.).
- Chronicon A *Chronicon Spilimbergense. Note storiche su Spilimbergo e sul Friuli dal 1241–1489*. A cura di Mario D'ANGELO. Spilimbergo, 1998.
- CIAMPI 1872 Ignazio CIAMPI: *Cronache e statuti della città di Viterbo*. Firenze, 1872.
- CIVITALE 1998 Giuseppe CIVITALE: *Historie di Lucca*. Vol. II. A cura di Mario F. LEONARDI. Roma, 1998 (Rerum Italicarum Scriptores Recentiores 1.).
- COLOMBO 1970 Franco COLOMBO: *Storia di Muggia. Il comune Aquileiese*. Trieste, 1970.
- CORGNALI 1932 *Una ambascieria Udinese all'imperatore Sigismondo nel 1413. Lettera di Giovanni Cavalcanti e Niccolò Torso*. A cura di Giovanni Battista CORGNALI. Udine, 1932.
- Cronaca *Cronaca Malatestina del secolo XV. (1416–1452)*. A cura di Aldo Francesco MASSERA. Bologna, 1922 (Rerum Italicarum Scriptores XV. 2.).
- Cronaca A Cronaca di Giovanni Antonio di Faie. Tratta dall'autografo e per la prima volta pubblicata

- dall'avvocato Jacopo BICCHIERAI. *Atti della società Ligure di Storia Patria* 10(1874), 513–618.
- Cronache bellunesi *Cronache bellunesi inedite* del conte Florio MIARI. Belluno, 1865.
- Cronache cremonesi FRANCESCO ROBOLOTTI: *Cronache cremonesi dall'anno 1399–1525*. Vol. I. Milano, 1876 (Bibliotheca Historica Italica).
- Cronache di Todi *Le cronache di Todi (secoli XIII–XVI)*. A cura di Giuliana ITALIANI, Claudio LEONARDI, Franco MANCINI, Enrico MENESTÒ, Carlo SANTINI, Gina SCENTONI. Firenze, 1979.
- Cronachetta Cronachetta Veneziana dal 1402 al 1415. A cura di Vincenzo JOPPI. *Archivio Veneto* 17(1879), 301–325.
- Cronica di Verona *Cronica della città di Verona*. Descritta da Pier ZAGATA. Vol. I/2. Verona, 1747.
- Cronichetta *Cronichetta di Urbino (1404–1444)*. Lettura e note di Giovanni SCATENA. Urbino, 1995 (Biblioteca del Rinascimento. Documenti e Ricerche).
- Cronistoria Edoardo MARTINORI: *Cronistoria Narnese. (1600 a.C.–1926)*. Edizione a stampa del dattiloscritto di Edoardo Martinori, conservato presso la Biblioteca Comunale „G. Erolì” di Narni. Terni, 1987.
- Diario *Diario Ferrarese dall'anno 1409 sino al 1502 di autori incerti*. A cura di Giuseppe PARDI. Bologna, 1933 (Rerum Italicarum Scriptores XXIV. 7).
- DOLFIN II Giorgio DOLFIN: *Cronicha dela nobil cità de Venetia et dela sua provintia et destretto. Origini–1458*. Tomo II. A cura di Angela Caracciolo ARICÒ. Introduzione di Angela Caracciolo ARICÒ. Trascrizione e note di Chiara FRISON. Venezia, 2009.
- DRTA X *Deutsche Reichstagsakten*. X. Bd. *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigmund*. 4. Abt. 1431–1433. Hrsg. von Hermann HERRE. Gotha, 1906.
- DRTA XI *Deutsche Reichstagsakten* XI. Bd. *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigmund*. 5. Abt. 1433–1435. Hrsg. von Gustav BECKMANN. Gotha, 1898.

- E. Kovács 2008 E. Kovács Péter: Zsigmond császár Gubbióban. *Aetas* 23(2008), 1. sz., 56–63.
- E. Kovács 2011 E. Kovács Péter: Megjegyzések Horváth Richárd „A magyar középkorkutatás hiányzó segédkönyvei – Hunyadi Mátyás uralkodói itineráriumának példáján” tanulmányához. *Történelmi Szemle* 53(2011), 103–112.
- ENGEL–C. TÓTH ENGEL Pál – C. TÓTH Norbert: *Itineraria regum et reginarum. Királyok és királynék itineráriumai (1382–1438). Itineraria Sigismundi regis imperatorisque (1382–1437), Mariae (1382–1395) et Barbarae (1405–1438) reginarum consortum eiusdem, necnon Elizabeth reginae (1382–1386), relictæ Ludovici I regis.* Budapest, 2005 (Subsidia ad historiam mediæ ævi Hungariæ inquirendam 1.).
- FABRETTI 1888 Ariodante FABRETTI: Diario di Antonio dei Veghi dall’anno 1425 al 1494. In: Uő: *Cronache della città di Perugia*. Vol. II. 1398–1561. Torino, 1888, 11–47.
- FECINI 1931 Cronaca Senese di Tommaso Fecini (1431–1471). In: *Cronache Senesi*. A cura di Alessandro LISINI e Fabio IACOMETTI. Bologna, 1931 (Rerum Italicarum Scriptores XV. 6.), 837–874.
- FINKE I *Acta Concilii Constanciensis*. I. Bd. *Akten zur Vorgeschichte des Konstanzer Konzils (1401–1414)*. Hrsg. von Heinrich FINKE. Münster, 1896.
- FINZI 1896 Vittorio FINZI: Di un poema sincrono sull’assedio di Lucca dell’anno 1430. *Zeitschrift für romanische Philologie* 20(1896), 219–276.
- FORTINI 1940 (2005) Arnaldo FORTINI: *Assisi nel Medio Evo. Leggende-Aventure-Battaglie*. Roma, 1940. 2. ed. Roma, 2005. (Utóbbi kiadást használtam.)
- FOSCAN 1992 Luigi FOSCAN: *I castelli medioevali dell’Istria*. Trieste, 1992.
- FRIZZI III *Memorie per la storia di Ferrara*. Raccolte da Antonio FRIZZI. 2. ed., vol. III. Ferrara, 1850.
- GATARI *Diario del Concilio di Basilea di Andrea Gatarì (1433–1435)*. In: *Concilium Basiliense. Studien und Quellen zur Geschichte des Konzils von Basel*.

5. Bd. *Tagebuchaufzeichnungen 1431–1435 und 1438. Acten der Gesandtschaft nach Avignon und Konstantinopel 1437–1438. Brief des Enea Silvio 1433. Tagebuch des Andrea Gatari 1433–1435.* Hrsg. von Gustav BECKMANN, Rudolf WACKERNAGEL, Giulio COGGIOLA. Basel, 1904, 375–442.
- GREGOROVIVS VII Ferdinand GREGOROVIVS: *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter*. VII. Bd. Stuttgart, 1870.
- HERRE 1904 Hermann HERRE: Die Beziehungen König Sigmunds zu Italien vom Herbst 1412 bis zum Herbst 1414. *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 4(1901), 1–62.
- HOENSH 1996 Jörg K. HOENSH: *Kaiser Sigmund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437*. München, 1996.
- HORVÁTH 2011 HORVÁTH Richárd: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490)*. Budapest, 2011 (História könyvtár. Kronolgiák, adattárak 12. – Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 2.).
- Inghirami Cesare GUASTI: Ricordanze di Messer Gimignano Inghirami concernenti la Storia ecclesiastica e civile dal 1378 al 1452. *Archivio Storico Italiano*. Ser. V. tomo I. (1888), 20–68.
- LAZZERONI 1937 Enrico LAZZERONI: Il viaggio di Federico III. in Italia (l'ultima incoronazione imperiale in Roma). In: *Atti e memorie del Iº Congresso storico lombardo*. Milano, 1937.
- MANCINI 1960 Franco MANCINI: *Todi e i suoi castelli. Pagine di storia e d'arte*. Città di Castello, 1960.
- MARCHESI 1884 Vincenzo MARCHESI: *L'imperatore Sigismondo in Udine negli anni 1412 e 1413*. Udine, 1884.
- Memoriale *Memoriale di Pietruccio di Giacomo degli Unti da Foligno (1414–1440)*. *Fragmenta Fulinitatis Historiae*. A cura di Michele FALCI-PULIGNANI. Bologna, 1933 (Rerum Italicarum Scriptores XV. 2.).
- Memorie di Fano *Memorie storiche della città di Fano*. Raccolte e pubblicate da Pietro-Maria AMIANI. Parte I. Fano, 1751.

- MIKLÓSY 1934 MIKLÓSY Zoltán: *A magyar király tengeri hajóhada a középkorban*. Budapest, 1934.
- MILANESI 1854 Gaetano MILANESI: *Documenti per la storia dell'arte senese*. Tomo II. *Secoli XV e XVI*. Siena, 1854.
- Olorini Michele Faloci PUGLIANI: *Le cronache di Spello degli Olorini. Bollettino della Deputazione di Storia Patria per l'Umbria* 23(1918), 239–298.
- OSIO III/1 *Documenti diplomatici tratti dagli archivi Milanesi e coordinati per cura di Luigi OSIO*. Vol. III. Parte I. Milano, 1872.
- PASCHINI 1955 Pio PASCHINI: *Storia del Friuli*. 2. ed. rifatta. Vol. 2. *Dalla seconda metà del duecento alla fine del settecento*. Udine, 1955.
- PEDRINO 1929 Giovanni di mastro PEDRINO depintore: *Cronaca del suo tempo*. Edita da Gino BORGHEZIO e Marco VATTASSO. Con note storiche di Adamo PASINI. Vol. I. 1411–1436. Città del Vaticano, 1929 (Studi e Testi 50.).
- PELLEGRINI 1901 Amadeo PELLEGRINI: *Il Piccinino. Zeitschrift für romanische Philologie* 25(1901), 230–243.
- PELLINI 1968 Pompeo PELLINI: *Dell'istoria di Perugia*. Parte II. Venezia, 1664. Ristampa anastatica, Bologna, 1968 (*Historiae urbium et regionum Italiae rariores. Storie molto rare di città e regioni d'Italia*. XV/2.).
- PERTICI 2008 Petra PERTICI: *Uno sguardo in avanti: il soggiorno di Sigismondo di Lussemburgo e le ultime manifestazioni di ghibellinissimo a Siena*. In: *Fedeltà ghibellina. Affari guelfi. Saggi e riletture intorno alla storia di Siena fra Due e Trecento*. A cura di Gabriella PICCINI. Siena, 2008 (Dentro il Medioevo. Temi e ricerche di storia economica e sociale. Collana del Dipartimento di Storia dell'Università di Siena 3/2.), 617–649.
- PEZZANA 1842 *Storia della città di Parma*. Continuata di Angelo PEZZANA. Tomo II. 1401–1449. Parma, 1842.
- RAINER 1987 Johann RAINER: *Die zweite Romfahrt Kaiser Friedrich III*. In: *Geschichte und ihre Quellen. Festschrift für Friedrich Hausmann zum 70. Ge-*

- burtstag*. Hrsg. von Reinhard HÄRTEL. Graz, 1987, 183–190.
- Ricordi *Il libro di ricordi di Bartolomeo Morone, giureconsulto milanese (1412–1455). Edizione e commento.* A cura di Maria Nadia COVINI. Milano, 2010.
- ROSSI-PASSAVANTI 1933 Elia ROSSI-PASSAVANTI: *Interamna dei Naarti. Storia di Terni nel Medio Evo*. Vol. II. Orvieto, 1933.
- SANSI 1879 *Accademia Spoletina anno MDCCCLXXVIII. Storia di Spoleto. Documenti storici inediti. In sussidio allo studio delle memorie Umbre.* Raccolti e pubblicati per cura di Achille SANSI. Parte I. Foligno, 1879.
- SANUTO 1733 Marino SANUTO: *Vitae Ducum Venetorum italice scriptae ab origine Urbis sive ab anno 421 usque ad annum 1493*. Milano, 1733 (*Rerum Italicarum Scriptores XXII.*).
- TAMARO 1893 Marco TAMARO: *Le città e le castella dell'Istria*. Volume II. Parenzo, 1893.
- TATTI III Luigi TATTI: *Annali sacri della città di Como*. Vol. III. Milano, 1734.
- TÓTH 2005 TÓTH Péter: „Szent Zsigmond ő azt felnevezte.” Luxemburgi Zsigmond és a magyarországi szentkultusz. *Századok* 139(2005), 367–383.
- VARESE III Da Carlo VARESE: *Storia della Repubblica di Genova*. Tomo III. Genova, 1836.
- VERICI XIX *Storia della Marca Trivigiana e Veronese* dei Giambatista VERICI. Tomo XIX. Venezia, 1791.
- VERNARECCI 1903 Augusto VERNARECCI: *Fossombrone dai tempi antichissimi ai nostri*. Fossombrone, 1903.
- WIDDER 1993 Ellen WIDDER: *Itinerar und Politik. Studien zur Reiseherrschaft Karls IV. südlich der Alpen*. Köln–Weimar–Wien, 1993 (*Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta Imperii* 10.).
- ZsO III–IV *Zsigmondkori Oklevéltár*. III. köt. 1411–1412. IV. köt. 1413–1414. MÁLYUSZ Elemér kéziratát kieg. és szerk. BORSA Iván. Budapest, 1993–1994.

Itinerary of King Sigismund of Luxembourg in Italy (1412–1414 and 1431–1433)

This study deals with the itinerary during the two Italian journeys of Sigismund of Luxembourg Holy Roman emperor (1433–1437), king of Hungary (1387–1437) and Bohemia (1419–1437). It became available to specify, to supplement and to correct the data of the extant works (HOENSH 1996 and ENGEL–C. TÓTH) on the basis of Italian contemporary chronicles and documents preserved in local Italian archives. The king's first journey (Autumn 1412–Summer 1414) was taken during the Dalmatian war with Venice, in which the parties entered into a truce in February 1413. The second tour was the so-called *Romzug* or *Italienzug*: Sigismund's aim was to obtain the title of Holy Roman emperor thanks to his coronation in Rome (31 May 1433), but its condition was his coronation to King of Italy (this was held in Milan, on 25 November 1431). By the compilation and the account of King Sigismund's itinerary I have applied the following criteria and signs: 1. I have used the term Italy in its present-day sense, so broadly than the medieval area. 2. I have enumerated also the settlements, from which the king and his retinue arrived or where they departed. 3. I have enumerated also the Swiss settlements. 4. If more than one document illustrates the route, I have cited only the most adequate one. 5. In the absence of data I have not indicated that Sigismund even stayed at the same place for several days, even if it is logically certain. 6. Also a very short stay can mean, that they was there already on the previous day or remained there for the next. This is only taken into account, if some source offers certainty. 7. When Sigismund moved away for a trip from a city where he had been stayed long, this name is indicated in *italics*. 8. Where HOENSH 1996 and ENGEL–C. TÓTH refer to sources, I have referred only to them. 9. I give the place names in their medieval contemporary forms (sometimes in Hungarian form), after this stands the current official name in parantheses, if it is differs from the name in the sources. 10. If we can specify a part of the settlement, than the name of the part follows the name with a /. This indicates in parantheses also the other present-day parallel official names (e.g. in South Tyrol and Switzerland). 11. When Sigismund's father, Emperor Charles IV also visited the spot, this is indicated with a + after the place name. (The number of the crosses represents the number of stay.) 12. I have used the sign * for the same purposes in the case of Emperor Frederick III.